

Мажикызы Н.¹, Қалшабаева Б.К.²

¹2-курс докторанты, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ БАЛА ТУУ, ТӘРБИЕЛЕУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІК ПЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Мақалада Қытай қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен ондағы жергілікті ортаның ықпалынан болған өзгерістер мен жаңғыру мәселелері қарастырылады. Авторлар, ондаған, жүздеген жылдар бойы шет елдерде өмір сүріп отырған қазақ диаспорасының тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрлік пен жаңашылдықтың арақатынасын, жаңғыруға әсер еткен факторларды талдауға көңіл бөледі. Ақиқатында, Қытайдағы қазақтар ұзақ жылдар бойы өзге этникалық ортада өмір сүріп отырғандықтан олардың тұрмысында, сана-сезімі мен тілінде сол ортаның әсерінен болған өзгешеліктер жеткілікті. Олай болса, Қытай қазақтарының дәстүрлі мәдениетіне жергілікті ортаның тигізген ықпалын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу этнология ғылымының маңызды міндеттерінің бірі.

Сондай-ақ, Қытай қазақтарының бала ананың құрсағына біткеннен бастап, бала туу, оны азамат етіп тәрбиелеуге дейінгі жасалатын шілдеhana, бесік той, атқа мінгізу, сырға той, сүндет той сияқты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, қазақтардың дәстүрлі ұрпақты болу көзқарасы мен оны тәрбиелеуге байланысты дәстүрлілігі, оған Қытай модернизациясы мен қоғамдық-әлеуметтік саясатының әсерінен болған өзгерістер қарастырылады.

Түйін сөздер: Қытай қазақтары, әдет-ғұрыптар, дәстүрлік, модернизация, шілдеhana, бесік той, тұсаукесер, сүндет той.

Mazhikyzy N.¹, Kalshabaeva B.K.²

¹Second year PhD student, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²Doktor of historical Science, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The Folk Custom China Kazakh's Relating to Give Birth and Raise a Child

The article considers the preservation of the traditional culture of Chinese Kazakhs and the change and modernization of the local environment. The authors pay attention to the analysis of the factors that influenced the modernization of the tradition and innovation in the life of the Kazakh diaspora, which has been living abroad for hundreds of years. Indeed, because Kazakhs in China have been living in other ethnic backgrounds for many years, their sense of identity, language, and feelings are quite different. Thus, historical and ethnographic study of influence of the local environment on the traditional culture of Chinese Kazakhs is one of the most important tasks of ethnological science.

Also, traditions and customs of Kazakhs, such as jubilee, maternity ward, horseback riding, saddle wedding, sundet wedding, as well as the traditions and upbringing of Kazakhs, from the time the child is born to the womb of the Kazakhs, Traditionally, I see the changes that have been under the influence of Chinese modernization and social and social policies.

Key words: Chinese Kazakhs, custom rites, traditionalism, modernization, dusk, casino, presentation, sundet wedding.

Мажикызы Н.¹ Калшабаева Б.К.²

¹докторант 2 курса, e-mail: nurlihan80@mail.ru

²доктор исторических наук, e-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Традиционность и новизна в обычаях и обрядах, связанных с рождением ребенка и воспитанием у казахов в Китае

В статье рассматриваются вопросы сохранения традиционной культуры и влияния местной среды на изменение и возрождения казахов в Китае. Особое внимание было обращено авторами на традиционность в бытовой жизни, соотношение традиционности и новизны, проведен анализ факторов, влияющих на модернизацию казахских диаспор, живущих десятилетиями и столетиями в других странах. В действительности, у казахов, которые долгие годы обитали в другой этнической среде, происходили достаточные изменения в их бытовой жизни, самопознании и языке, связанные со средой проживания. В связи с этим, влияние местной среды в традиционной культуре казахов в Китае нужно рассматривать с историко-этнографической точки зрения, которое является основной задачей этнологий.

А так же, исследуются обычаи и традиции, связанные с зачатием ребенка в утробе матери, его рождением (шилдехан), воспитанием начиная с укладывания в колыбель (бесик той), учением ездить верхом (атка мингизу), носить сережки (Сырга той), обрезанием (сундет той), а также влияние Китайской модернизации и общественно-социальной политики.

Ключевые слова: казахи в Китае, обычаи и традиции, традиционность, модернизация, шилдехан, бесик той, тусау кесер, сундет той.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің мән-мағынасын зерттеу арқылы ұлттық болмысты, этникалық менталитетті танып білу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Елбасы Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» атты жолдауында былай деген болатын: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы опонай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» (Назарбаев, 2017: 1), – деген болатын. Міне, сондықтан да ұлттық дәстүрлеріміздің сақталуы мен өзгерісін, ұлттық дәстүрлеріміздің озық үлгілерін болашақ ұрпаққа жеткізу, насихаттау бүгінгі күннің та-

лабы. Себебі, кең байтақ тәуелсіз еліміздің, жеріміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақ. Ұрпақты дұрыс тәрбиелеу – бұл ұлтымыздың, еліміздің өмір сүруіне, шаңырағының биік, босағасының берік болуына тікелей әсер етеді. Адамдар шаңырақ көтеріп, отбасын құрғаннан кейін, бала отбасында аса маңызды орын ұстайтын отбасы мүшесі ретінде қабылданады. Халқымыздың «тексіздік – тәрбиесіздіктен туады, тәрбиелі баладан тәлімгер шығады» деген ұғыммен отбасындағы бала тәрбиесіне ерекше жауапкершілікпен қараған. Сондықтан отбасында бала тәрбиесіне көңіл бөлу, жас ұрпаққа дұрыс тәрбие беру халқымыздың ұрпақты болу көзқарасында өте маңызды орын алады.

Қазақ халқының мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуде белгілі бір аймақта өмір сүретін қазақтардың этнографиялық болмыс-бітімін сипаттай отырып, ондағы ерекшеліктерін, басқалардан даралап тұрған айырмашылығы мен ұқсастығын айқындаудың ғылыми маңызы зор. Мұндай этнографиялық ерекшеліктерді жіктеп, саралау арқылы біртұтас қазақ мәдениетінің кешенді төлтума бейнесі хақында, сондай-ақ көрші жұрттар арасындағы тарихи-мәдени ықпалдастық, байланыс туралы мағлұматтар кеңейе түседі, әрі ондай байланыстар мен өзгерістерге түсудің тетігі, себеп-салдары туралы кеңірек танып білеміз. Сол арқылы төл мәдениетімізді дәріптеудің, дамытудың жолдарына жауап таба аламыз. Сонымен қатар шеттегі

қандастарымыздың ұлттық болмысын сақтап қалуы не ассимиляцияға түсуі сияқты мәселелер де бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі. Біз қарастырып отырған мақала да осы мазмұндағы сұрақтарға жауап іздейді, олай болса бұл тақырып та өзекті болмақ.

Жалпы қытай қазақтары жөнінде жазылған зерттеулерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар отандық және шетелдік зерттеушілер. Шетелдік зерттеушілердің өздерін екіге топтастырамыз: Қытайдағы қазақ зерттеушілер және басқа тілді шетелдік зерттеушілер.

Зерттеу тақырыбымызға қатысты Отандық зерттеушілерден Н. Мұхаметханұлының «XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы» (Мұхаметханұлы, 2006), «Баланың қазақ семьясындағы орны және қазақтардың ұрпақты болудағы дәстүрлі көзқарасы» (Мұхаметханұлы, 1992) зерттеу еңбегі мен мақаласында және К.Л. Сыроежкиннің «Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития» (Сыроежкин К.Л., 1994) зерттеуінде Қытай қазақтарының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мәселелеріне баса назар аударылады.

Шетелдік зерттеушілердің ішінде әуелі Қытайдағы қандастарымыздың еңбектеріне тоқталайық. Нығмет Мыңжанидың «Қазақтың қысқаша тарихы» (Мыңжани, 1987), «Еліміздегі қазақ халқы» (Мыңжани, 1984), «Шынжан қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы» (Мыңжани, 2011) қатарлы зерттеулерінің маңызы ерекше. Автордың бұл еңбектерінен тақырыбымызға қатысты мол мәліметтерді алуға болады. Сонымен қатар, Жақып Мырзақанұлының «Қазақ халқының мәдениет айдыны» (Мырзақанұлы, 2001), Айып Нүсіпоқасұлының «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» (Нүсіпоқасұлы, 2006), Зейнолла Сәніктің «Қазақ этнографиясы» (Сәнік, 2017), Болат Бопайұлының «Қазақ кәдесі» (Бопайұлы, 2015) атты еңбектердің зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы бар. Бұл еңбектермен танысып, бір-бірімен салыстыра отырып, Қытай қазақтарының бала туу, тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрыптарындағы дәстүрлілік пен өзгерістер жайлы көптеген мәліметтер кездеседі.

Келесі өзге тілді шетелдік зерттеушілер тобына Су Би Хайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» (Су Би Хай, 2013), Linda Benson мен Ingvar Svanberg «The History and Culture of Chinas kazaks» (L. Benson, I. Svanberg, 1997) еңбектерінде қазақ мәдениетіне байланысты мәліметтер өте құнды.

Қытай қазақтары XX ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап, Қытайда жүргізілген жалпыұлттық демографиялық саясатқа сәйкес, аз ұлттар арасында бала тууды шектеу мен реттеуге сәйкес ауылды жерлерде 3 балаға, қалада 2 балаға рұқсат берілген. Осыдан кейін, қазақтың көп балалы болу дәстүрлі көзқарасы өзгеріске ұшырады. Ал, XXI ғасырдың басында Қытайдағы жас қазақ отбасыларында тек бір бала болса дейтін көзқарасты ұстанушылардың саны артқан. Мұның себебі, қазақ жастарының өмірге көзқарасының өзгеруімен түсіндіріледі, яғни қоғамның дамуына ілесіп бүгінгі қазақ жастарының арасында өздерінің отбасындағы жүктерін жеңілдету үшін «аз туу, жақсы бағып өсіру» көзқарасын ұстанатындардың саны күн санап артып келеді.

Бүгінгі таңда Қытай қазақтарының бала туу, тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрыптарында Қытай модернизациясының және қоғамдық-әлеуметтік саясаттың ықпалын айқын көруге болады. Оны мақала желісінен байқайсыздар.

Зерттеудің әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында Қазақстан және шетелдік зерттеушілердің «диаспора», «репатриант» т.б. ұғымдары жөніндегі теориялық тұжырымдар мен концептуалды қағидаларына сүйене отырып, Қытайдағы қазақтардың саяси, әлеуметтік-мәдени тұрғыдағы даму деңгейін анықтауға тырыстық. Қытайдағы этникааралық қатынастарды талдау арқылы қазақтардың жағдайы, мәселелері және перспективасын кешенді және жүйелі түрде қарастырып, ғылыми объективизм принципін ұстануға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Сондай-ақ, методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдіс далалық этнографиялық зерттеулер нәтижелері негізге алынды, мәселеге толық кешенді талдау жүргізу үшін зерттеудің пәнаралық принциптері басты назарға алынды.

Мақаланы жазу барысында тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды диалектикалық материалистік тұрғыдан қарастыруда тарихи қағидалар мен объективті көзқарастар пайдаланылды. Деректер мен зерттеулерді ғылыми тұрғыда сараптауда нақты – тарихи-салыстырмалы, сыннан өткізу, талдау, жинақтау және қорыту әдістері қолданылды. Мұның өзі алынған

ақпараттардың толықтығы мен шынайылық деңгейін анықтауға көмектеседі.

Бала туылғанға дейінгі жасалынатын наным сенімдер

Халқымыз ежелден көшпелі мал-шаруашылығымен шұғылданғандықтан өндірісін үздіксіз дамытып отыру үшін көптеген еңбек күшін қажет еткен. Көшпелі мал шаруашылық қоғамның саяси ортасы өндірістік, тұрмыстық нақтылы жағдай қазақтарға ертеден-ақ көп балалы болу тілегі мен мақсатын бағыштаған. Қазақтың әйелі бала көтермесе, әйел үстіне әйел алып балалы болу немесе бала асырап алу сынды салттары көшпенді малшаруашылық тұрмысының балаға болған қатаң талабынан болған болса керек. Бала қаншалық көп болса олардың іс жүзіндегі тұрмысына соншалық үйлескен.

Қазақ отбасы ата жүйесіндегі отағасылық дара отбасы ер, әйел және олардың балаларынан құралған. Ер отағасының отбасындағы беделі өте жоғары болады. Әйелдер ерлерге бойсұнады, балалар ата-аналарға құрмет етіп, оларды бағып-қағады, ата-ананың тілін алады, ата-аналарын өле-өлгенше аялап бағуға борышты болады. Қазақтың бала-шағаларына қоятын басты талаптары – ата-аналарын жақсы бағу (мұрагерлікті де қамтиды). Сондықтан ата-аналар: «құдай-оу, маған адал бала бере гөр!» – деп тілеу тілейді. Сол арқылы отбасының, ру ішінің тату-тәтті қарым-қатынасын сақтауға тырысады. Аталмыш «адал» бала дегендері ұлдың ата-анасын адалдықпен бағып-қағуын меңзейді (Мұқаметханұлы, 1992:32).

Қазақ халқында келін түскеннен бастап енесі келінді тіке өз тәрбиесіне алып, бастан үлгі-тағылым үйретіп, жақсы келін, көрегенді ана болуына демеуші, жетекші болады. Ауыл әйелдері келіннің бойындағы сәл өзгерісті байқасымен (оның жүкті болған қуанышты хабарын) енесіне тұспалдап жеткізеді. Келіннің енесі қуанышты хабарды тұспалдап жеткізген әйелге өз ризашылығын білдіріп, сый-сыбаға беріп, қайтарады, онан соң келінді ата-баба аруағы қолдап жүрсін деп, үлкен үйдің керегесіне ақ орамал байлап қояды. Бұл «керегеге орамал байлау» деп аталады. Осыдан кейін келіннің жүкті екендігін бүкіл ауыл біліп, келінге барлық адам ерекше ылтипатпен аялай қарайды (Нүсіпоқасұлы, 2006:123-124).

Отбасындағы қатты қайырым жұмыстарды істеткізбейді. Қуаттандыруға, демалысы-

на көңіл бөледі. Сол арқылы баланың толық жетілуіне мүмкіндік жасалады. «Қазақ салтында жүкті әйелдер жеп-ішуге болмайтын нәрселердің қатарына түйенің еті мен сүті, қоянның және қасқыр тартқан малдың еті жатады. Қазақтар егер жүкті әйел түйенің етін жеп, сүтін ішсе, сондай-ақ, түйе жүнінен тоқылған киім кесе, оның жүктілік мерзімі 9 ай 9 күн емес, жыл он екі ай құрсақ көтеретін түйе секілді межелі кезден асып кетуі мүмкін деп есептейді. Олар тағы да бала қоянның етін жесе, қоян секілді ерні жырық болады, егер қасқыр тартқан малдың етін жесе аузының сілекейі көп болады деп есептейді» (Су Би Хай, 2013: 789).

Келіннің жүктілігі белгілі болған соң бұл қуанышты жағдай әрине жігіт жақ болсын, қыздың әке-шешесі болсын барлығын қуантып болашақ өмірге келетін ұрпақ үшін тілеу тілеп, кейбір харекеттерін жасай бастары анық. Мұнда ең бастысы «құрсақ той» деп аталады. Бұл туралы Айып Нүсіпоқасұлы: «жас келін жиі-жиі құсып, ас-тағамға тәбеті тартпаса енесі оны жерік болған екен деп біледі де, жерік асын табу мақсатымен ауыл әйелдерін шақырып, шағын той жасап, келгендерге әзіл-қалжың, қызықты әңгімелер айтқызып, келіннің көңілін көтереді. Бұл «құрсақ той» кей жерде «құрсақ шашу» деп те аталады. Құрсақ тойға шақырылған әйелдер, үйлерінен әр түрлі тағамдар пісіріп, тәтті-дәмді нәрселер ала келеді. Бұл «жерік ас» деп аталады. Сонымен тамаққа тәбеті тартпай жүрген келін ауыл әйелдері әкелген түрлі ас-тағамдар ішінен, тәбеті тартқан әлдебіреуін жеп жерігін басып, рухани жақтан сергиді. «Құрсақ той» жасап жерік болған келінге «жерік ас» жегізуінің үлкен ғылыми негізі бар. Жеріктікті басудың тек анаға ғана емес, іштегі сәбидің де денсаулығына пайдасы бар. Жерік асқа тойған анадан туған презент ақылды, алғыр, зерек болады. Егер келіннің жерік астан кейін де жерігі басылмаса, оны «ит жерік» деп атайды. Жерігі басылмаған, яғни, «ит жерік» болған анадан туған бала әлжуаз, аурушаң, кейде кем тууы да мүмкін. Көбінесе ондай бала ес білгенге дейін аузынан сілекейі шұбырып жүреді дейді халық даналығы» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 124).

Қазіргі кезде Қытайдағы қазақтар арасында «Құрсақ той» жасалмайды. Тек жақын туыскандары мен ауылдас көршілері ауызша кездескенде немесе үйіне қыдырып барып «құтты болсын айтады».

Бала туу және тәрбиелеудегі әдет ғұрыптардың сақталуы және жаңғыруы

Дәстүрлі қазақ қоғамында келіннің толғатқан хабарын естісімен, ауыл әйелдері жиналып үй ішіне басқұр, желібау, арқан сияқты нәрселерді керіп байлайды. Босағаға қанжар, қылыш, қамшы тектес құралдарды сүйеп қояды. Келінді босандырудың бар дайындығы біткен соң, жылы жұмсағын қазанға салып «жарыс қазан» асуға әмір береді. «Жарыс қазанға» көбінде тез пісетін қуырдақ секілді тағамдар әзірленеді. Бар болса қой сояды. Қарындағы жент басталып, құрт, бал-бауырсақ дастарқанға төгіледі. Арша тұтатып, толғатқан әйелдің бас-аяғы мен үй ішін аластайды. «Жарыс қазан» басындағылар пышақтарын қазанның ернеуіне жанып-жанып жіберіп, әлсін-әлсін «қара қазан бұрын пісе ме, қара қатын бұрын туа ма?» деп айқайлап отырады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 126).

Жүкті әйелдерді көбінесе ел ішіндегі көп балалы, елге сыйлы аналар босандырды. Оларды шақыра алмағанда енесі, жеңгесі және тәжірибелі әйелдер босандыратын болды. Су Би Хай өзінің еңбегінде: «Қазақтар туыт ана (босандыратын әйел) таңдағанда, қатаң талап қоятын болған. Екіқабат әйелдің біреуді босандыруына болмайды. Қазақ салты бойынша, екіқабат әйел босандырса босанған әйелден қан көп кетеді деп ырымдайды. Балалы болған, бірақ баласы тоқтамаған әйелдің босандыруына болмайды. Үшіншіден, мінезі тез, ашушаң нашар әйелдің босандыруына болмайды. Туылған бала соларға тартып кетеді дейді. Төртіншіден, туыт ананың білегіне ақтық байлап қояды. Бұл бала аман-есен туылып, бауы берік болсын дегені. Туыт сәтті болған жағдайда босандырушы әйелге (кейде еркекке) кәде табыс етіледі», – деп көрсетеді (Су Би Хай, 2013: 462). Берілетін кәде әдетте бір көйлектік мата болады. Сол туылған бала ержеткен соң өзін жарық дүниеге әкелуге жәрдемші болған сол кісілерді өз ата-анасындай құрметтейді. Қазақ салтында әйел босана алмай қиналса, келсаппен жерді түйгіштейді. Дәл осы кезде қонақ келсе оның ер-әйел болуына қарамай көйлегінің етегін жыртып ырым жасайды. Қазақ салтында ол да жақсылықтың белгісі.

Әйел толғатып жатқанда ері сыртта тұрып хабар күтеді. Бала шыр етіп жерге түсісімен тәубесін үйіріп, азан айтып алла тағалаға бұл жарық дүниеге бір пенденің келгендігін хабарлайды (Су Би Хай, 2013: 462).

Нығымет Мыңжани Қытай қазақтарының бала туылғанда жасалатын шілдеханасы

жөнінде: «... ұл баланың туылуын қазақтар қатты қастерлеп «ұл туғанға күн туады» дей, байырғы қазақ салты бойынша, бала туған күні сол семьяда той басталып «қалжа» сойылып, маңайдағы абысын-ажын, тағы басқа әйелдер сол үйге жиналып «баланың бауы берік болсын» айтып құттықтайды. Ал, кеште қыз-бозбалалар жиналып, түні бойы ән салып, домбыра шертіп, өлең айтып, шілдеhana күзетеді. Түрлі ойын-сауық өткізіледі. Кейде шілдеhana күзету үш күнге созылады», (Мыңжани, 1987: 668). Ал, этнограф ғалым Халел Арғынбаевтың зерттеуімен салыстыра қарастырар болсақ: «шілдехананы Жетісу жерінде «шілде күзет» деп те атайды. Шілдеhanaға ауыл үлкендері әдетте қатыспайды. Жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перілердің салқынынан қорғап, күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті, ерте заманда бесіктегі нәрестені күзету Умай анаға жүктелген. Оның сілемі қазақтарда соңғы уақытқа дейін келген. Шырақ жағып күзету соның бір түрі. Жаңа туған баланы алғашқы күндері шырақ жағып күзетпесе, оны перілер әкетіп орнына басқа бала тастап кетеді деген сенім болған. Біреудің қылығына наразылық білдіргенде қазақ арасында «ой пері тастап кеткен» не «перінің қызы», «перінің баласы» деп балағаттау осы сенімнен шыққаны ақиқат. Бала туғанда ұйымдастырылатын шілдеhana оның тууына арналған мереке болса да, мұның тәрбиелік мәні бала мен ананы тіл-көзден сақтап, ол үйдің маңайына қырық күн (Чілла) бойы жын-шайтанды жолатпау мақсаты бірінші орында болады, бұл Ибн-Фадлан, Рубрук келтіретін исламнан бұрынғы наным түрлері екені даусыз (Арғынбаев, 1973: 94).

Балаға ат қою шілдеханасын өткізу кезінде орындалады. Ал кей жерлерде бесікке алғаш салған сәтінде қойылып жатады. Балаға атты әдетте көп кешіктірмей қоюға тырысады. Ат қойылмай созылып кетуін немесе ана-мына аттарды таңдап жүріп қалуды үлкендер жағы қаламайды және атты күні бұрын ерте дайындап қоюды да ұната бермейді. Бұл да белгілі бір күпіршіліктен туған ой болса керек. Ел ішінде белгілі, сыйлы, батыр-шешен тағы басқа сондай адамдардың атын қою, болмаса баласы тоқтамай жүргендер, тіл-көзден сақтасын деп өте бір елеусіз аттарды қою, туған уақытына қарай, болмаса маңындағы заттар, құбылыстарға балап атын қоя салу да кең жалпыласқан деп айтуға болады.

Баланың кіндігі түсіп, кіндік жарасы жазылған соң, оны бесікке салады. Оны «Бесік

той» деп атайды. Бесікке салу қазақ халқында маңызды жоралардың бірі саналады. Сондықтан оған үлкен мән беріп, шамасына қарай жақсы өткізуге тырысады. Жағдайы келгендер онда кішігірім той ретінде өткізеді. Ең болмағанда жақын туыс, көрші қолаңдарын шақырады. Атты жасы үлкен ер адам қояды. Ат қойылатын баланың оң құлағына үш рет, сол құлағына үш рет «сенің атың ...» деп айқайлайды. Қуанышқа келушілер балаға жейде, тойға шашу әкеледі. Баланы бесікке салар сәтте алдымен «тышты ма» ырымы жасалады. Онда басқарушы бір әйел «тышты ма» деп дауыстағанда, отырғандар «тышты, тышты» десіп, бесіктің түбек салар тесігінің астына тосылған қолдарына бауырсақ, құрт-ірімшік, қант, кампит тастайды. «Тышты ма» айту дәстүрі дүние есігін жаңа ашқан сәбиге құт дарып, несібелі болсын, жүрген жері ойын-күлкі, жыр-думанға бөленсін деген ниетпен өткізеді. Кей жерде баланы алдымен бесікке салып, кейін шарт-жағдайы келгенде бесік той жасайтын әдет бар.

Сәбидің денсаулығы мықты, қол-аяғы түзу, ширақ болу үшін бесікке салған. Сондай-ақ бесік баланы кездейсоқ құлаған заттан, суық пен ыстықтан қорғайды деп ырымдаған. Баланы алғаш бесікке салғанда баланың үстіне халыққа қадырлы болсын деп бас киім, шапан, батыр болсын, еліне қорған азамат болсын деп камшы, найза, қылыш, жүген жабады. Зерделі-зерек, оқымысты болсын деп басына кітап, құран, сұлу болсын деп айна-тарақ жастайды. Қырандай қырағы, арыстандай айбатты болсын деп бесіктің арқалығына бүркіт, арыстан, жолбарыс, аюдың тұяғын байлайды. Немесе пәле-қаза, тіл-көзден аман болсын деген ниетпен тұмар, қаратас, үкі тағып қояды.

Бесік және бесіктің жабдықтарына келер болсақ: «бесік негізінен талдан жасалады. Көбінде перзентті болатын отбасы күн ілгері бесік жасатып, баланы бөлеуге қажетті жөргек, жаялық, қолбау, аяқбау, түбек, шүмек қатары нәрселердің бәрін алдын ала әзірлеп қояды. Кейбір адамдар ырымдап, үрім-бұтақты, инабатты кісілердің бесіктерін сұрап пайдаланады. Жөргек көбінесе түйе, қой жүндерінен жасалады. Жаялық мақтадан тоқылған жұмсақ, таза кездемелерден дайындалады. Ал шүмек көбінде қой, ешкінің асықты жілігі мен аршадан істеледі. Арша жоқ жерде басқа ағаштар пайдаланылады. Шүмектің көбінде жіліктен жасалатын себебі, сүйектің адам денесіне кері әсері аз болады. Ал арша микроб өлтіру, түрлі індеттерді жою рөлін атқарады. Шүмек ұл баланың шүмегі, қыз

баланың шүмегі деп екі түрге бөлінеді. Әдетте ұл баланың шүмегі қой жілігінің жіңішке басын алып тастап, жуан басын тесіп немесе, ағашты түтік формасында ішін қуыстап, баланың насыйбайы сыятындай тесік тесіп жасайды. Ал қыз баланың шүмегі жартылай қиық тесік немесе неуаша түрінде жасалады, баланы бесікке бөлерде (мейлі күндіз, мейлі түн болсын) бесікті тұтанған шырпы, шақпақ, майшам сияқты жарық шығаратын заттармен:

Алас-алас, баладан алас!
Түрлі-түсті пәледен алас!
Көзі жаманның көзінен алас!
Тілі жаманның тілінен алас!
Алас, алас, алас
Қылағер Алла пәлеңнен қалас! –

деп бас аяғын айналдыра үш рет аластап барып бөлейді. Бесікті аластауда «алас» деп өзі айтып тұрғандай оның өзіндік ғылыми негізі бар. Ертеде қазақ халқы баланы әр жолы бөлеген сайын, әсіресе түнде бөлегенде, аршаға от тұтатып алып, аластап барып бөлеген. Сол арқылы бесік ішіндегі микробтарды өлтіріп, енді бір жағынан бесікке құрт-құмырсқа, жылан-жібір кіріп немесе абайсызда ине-тебен сияқты заттардың түсіп кетіп, бөлеген баланы зақымдауынан сақтанып отырған (Нүсіпоқасұлы, 2006: 4-5).

Ал қазіргі күнде баланы бесікке бөлеудің балаға тигізетін кері әсері туралы да ішінара пікірлер айтылып жүр. Мәселен, бала өмірге келген соң, буыны бекігенше табиғи бос жатып, еркін қимылдап қозғалуы керектігі айтылады. Бұл оның қалыпты өсіп жетілуіне, ас қорытуына тағы басқа жақтарына пайдалы делінеді. Қол-аяғын байлап тастауға болмайды деген пікірді білдіреді.

Бала туылып қырық күннен кейін баланы қырқынан шығарудың өзі кішігірім той болып өтеді. Нәресте үшін қатерлі деп қаралған 40 күн өткен соң, ширап мойны қатая бастаған перзентін көрген ата-ананың көңілі орнына түсіп, қырқынан шығару қамына кіріседі. Әдетте ұл баланы 37-39 күнде, қыз баланы 42-44 күн мөлшерінде қырқынан шығарады. Баланы қырқынан шығаратын күні, ауылдағы ақ самайлы әжелерден, желектері желбіреген келіндерге дейін түгел шақырылады. Келген әйелдер таза, жылы су құйылған ыдысқа 40 қасық су қосып (кейде баланың басына тіке құяды) ыдысқа адал болады деп таза таза күмістен жасалған сақина, білезік, жүзік, солкебай сияқты заттарды салып қояды. Оны баланы шомылдырған әйелдер бөліп

алады. Онан соң қарын шашы мен тырнағын инабатты, үлгі-тағылымды ақсақалдардың біріне алдыртады, әрі жолын береді. Баланы шешіндіріп шомылдырар алдында баладан шешкен «итжейдеге» бауырсақ, қант, кәмпит сияқты тәтті-дәмді нәрселерді түйіп, бір баланың мойнына тағып қоя береді, бала оны алып қашады, ауыл балалары жапа-тармағай қуады. Қуып жеткен балалар итжейденің ішіндегі нәрселерді таласа-тармаса бөліп жеп итжейдені сәбидің анасына апарып береді.

Салт бойынша «қырқынан шыққан нәресте қырық, қырық қадамнан артық жол басу керек» деп қарап, қырқынан шыққан баланы анасы көтеріп, ата-әжелері мен туыс-туғандарының үйіне апарды. Барған үйлері баланың анасын сыйлап, ас-тағам беріп күтеді. Нәрестеге тай-тайынша, қозы-лақ сыйлап, шапан-көйлек кигізіп қайтарады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 6).

Балаға бір 5-6 ай болған кезде жасалатын ұлтымыздағы ырым бар: ол «баланың бауырынан табақ жүгірту» деп аталады. Туылғанына 5-6 ай болып, талпына бастаған сәбиді, тез аяқтансын деген тілекпен «бауырынан табақ жүгірту» ырымын жасайды. Онда көрші-қолаң, бауыр-туыс, дос-жарандар шақырылып, шағын той өткізіледі. Жиналған жұрт ән айтып, күй шертіп, әзіл-қалжың айтып, сауық құрады. Баланың бауырынан табақ жүгірту ырымын жасағанда ауылдың өнегелі, көрегенді бір адамы арнаулы дайындалған бір табақ асты қолына алып, оны талпынып тұрған баланың оң жағынан сол жағына, сол жағынан оң жағына қарай өткізіп:

Балапандай талпын да,
Аршында бөпем аршында!
Желмаядай желгек бол,
Қас тұлпардай сергек бол! –

деп тілек айтып, арлы-берлі екі айландырып табақтағы астан алдымен баланың өзіне дәм таттырып, онан соң қалғанын жиналған жұрт бөлісіп жейді. Бұл «баланың бауырынан табақ жүгірту» деп аталады» (Нүсіпоқасұлы, 2006: 11). Жалпы адам баласы бұл пәни жалғанда не нәрсеге үмітпен, жақсы тілекпен қарайды. Болашақтан жақсылық күтері анық қой. Бұл ырымда соның бір нақты көрінісі болса керек.

Күн санап, сағат санап өсіп келе жатқан сәбиді жарты жастан асқанша әдетте тек ана сүтімен ғана қоректендіреді. Сөйтіп жарты жастан асқан соң ғана басқа да, мысалға сиыр, қой, ешкі, түйе малдарының сүттерімен, басқа да сүттен жасалған тағамдармен, мысалға

қаймақ, айран, ірімшік тағы басқа жылы-жұмсақ тағамдар бере бастайды. Бір жас мөлшерінде немесе жастан аса баланы омыраудан шығарады. Онда омырауға жағымсыз иісті бірдеңелерді жағу арқылы, болмаса омырауға қыл-қыбыр, жүн секілді нәрселерді қою арқылы баланы одан бездіру арқылы немесе анасы екеуін оншақты күн бөлу арқылы емшек сүтін ұмыттыру әдістері қолданылады. Кейбір жағдайда баланы омырау сүті әбден суалғанша 2-3 жасқа дейін емізе беретіндер де болады.

Бала қаз тұрып жүруге бейімделе бастайды, әне сол кезде «тұсаукесер» тойы жасалады. Ал тойға шама-шарқы жетпегендер барымен базарлап «тұсаукесер» ырымын жасайды. Ертеде тұсаукесер тойына арнаулы қонақтар мен көрші-қолаңдар шақырылып, түрлі ойын-сауық қимылдарын өткізіп отырған, әрі тұсаукесуге ала жіп пен пысқан ішек дайындалған. Жаз күндері болса жиналған жұрт ауыл сыртына шығып, дәм толы дастарқанды қоршай отырып, дастархан маңына қазық қағып, оған тұсаукесілетін баланы ала жіппен тұсап, арқандап қояды. Онан соң жастар мен балаларды жаяу жарыстырып, озып келгеніне арқанды қидырып дәм толы дастарқанды соған сыйлайды. Отырғандар «жүйрік бол, шауып кет, қадамың сәтті болсын, бақытың тәтті болсын» деп игі тілектерін білдіреді. Сол арада тұсаулы баланың аяғын, майлы ішекпен орап тұрып әлгінде озып келген жүйріктің біріне «бисмлә» деп кестіреді. Онан соң тұсауы кесілген сәбидің ата-анасы мен жақын туыстарынан екі адам баланың екі қолынан ұстап:

Қаз-қаз, балам, қаз, балам
Қадам бассаң мәз болам.
Қаз-қаз басып, тез басып.
Қадамыңды жаз балам!

Тұсауыңды кестік біз,
Күрмеуіңді шештік біз.
Қадамыңа қаз басқан,
Құтты болсын дестік біз.

Қаз-қаз балам, жүре ғой,
Балтырыңды түре ғой.
Тай-құлын боп шаба ғой,
Шауып бәйге ала ғой!

Жүгір, жылдам, құлыным,
Желбіреп бір тұлымың.
Елгезек бол ерінбе,
Ілгері бас шегінбе!

Ала жіпті алайық,
Ақ әжеңе барайық.
Ер жетті деп айтайық,
Шашуын жеп қайтайық –

деп жүгіріп, өз үмітін тілектерін білдіреді.

Тұсаукесудің де өзіндік ырым-жырымы үлгілі, өнегесі бар. Кейде тұсауды ырымдап, атақты, беделді, үрім-бұтақты адамдарға кестірсе, кейде қол-аяғы жеңіл, ел мен жерді көп аралаған адамдарға кестіреді, кейде ұрпағымыз көп болсын деген тілекпен баланың аяғын шөп орап кессе, кейде адал, бай-бақытты болсын деген тілекпен ала жіп және ішек орап кеседі (Нүсіпоқасұлы, 2006: 11-12).

Енді осы арада бір айта кетер ырым ол «Сырға той» деп аталады. Бұл тойдың не үшін істелетіні қай уақытта істелетіні туралы зерттеуші Айып Нүсіпоқасұлының еңбегіне тоқталайық: сырға той – ұл балалары тұрмай жүріп, құлағына ырымдап сырға таққан ұлы аман-есен ел қатарына қосылғанда жасалатын той. Ертеде ұл перзенттері қайта-қайта шегінеп тұрмаған кісілер ұл балаларының оң құлағын тесіп, ырымдап сырға тағып қоятын болған. Кейін баласы аман-есен ел қатарына қосылып, күпті көңілдері қуанышқа толғанда, ел жұртты шақырып, баласының құлағындағы сырғасын алу үшін той жасаған. Ол «сырға той» деп аталады (Нүсіпоқасұлы, 2006: 23).

Қазіргі кезде Қытайдағы қазақтардың жанұясында бала саны шектеулі болуына байланысты кейбір отбасыларында бірыңғай қыз баласы бар отбасылар қыздары 5 немесе 7 жасқа келгенде қыздарына арнап «сырға той» жасайды. Қыздарының құлағын тесіп алтын немесе күмістен сырға салады. Тойға келген қауым қыздарына арнап сыйлықтар әкеледі.

Бала төрт-бес жасқа толғанда жасалатын ырым «баланы атқа мінгізу» тойы болып табылады. Қазақ балалары бес жасынан бастап атқа салт мінуге жаттығады. Ата-аналары баланың алғаш атқа мінуін қуаныш етіп той жасайды. Атқа мінетін бала жаңа киім киіп, басына үкі тағып «ашамай» деп аталатын екі қасы «Х» түріндегі айшықталып жасалған ерге мініп, туған-туысқандары мен руластарын аралайды. Туыстары оған шашу шашып, айыл, өмілдірік, құйысқан, жырым-шеттік, шұбыртқы-қамшы сияқты ер-тұрмандарын байғазыға береді. Осыдан бастап бұл бала өз алдына ер-тұрманға ие болып, көш атқа (тай-құнанға) мініп жүре бастайды.

Бала алғаш атқа мінгенде жығылмау керек. Қазақ халқы «ат жалын тартып мінгеннен

бастап...» деп тұңғыш атқа мінуді адамның алғашқы өмір сапарына балайды. Баланы ашамайға (атқа) мінгізіп жіберген соң, жиылған жұрт «ашамай тойының» той мәзірінен дәм тата отырып, қызық әңгіме, ән-күй, өлең-жыр айтып тарасады (Нүсіпоқасұлы, 2006: 21-22).

Халқымыздың қыз ұзату, келін түсіру тойларынан қалса ең үлкен той есебінде өткізілетін және ол мұсылмандық парызы ретінде де саналған той ол бала енді бес пен жеті жас аралығына келгенде жасалатын «сүндетке отырғызу тойы». Сүндеттелетін баланы арнаулы бір атқа мінгізіп, үстіне оқалы шапан, басына тақия, қалпақ, иығына үкі тағып, беліне бір шаршы ақ кездеме байлап, атының екі басына шашуға толған қоржын салдырып, бір адам ертіп жүріп, туыс-туған, ел-жұртты аралатып тойға шақырады. Бала әр ауылға барғанда ауыл адамдары шашу шашып қарсы алады. Беліндегі ақ белдікке кәде байлап, қоржындағы шашудан қалағанша алып, дәм татып, орнына тағы шашу салып қояды. Жақын туыс-туғандары мен нағашылары «азамат болды» деп қуанып, тай, құнан, ат мінгізіп, шапан кидіріп қайтарады. Тойда қыз қуу, көкпар, айтыс, балуан, құнан шабыс секілді ойындар өткізіледі.

Сүндет тойға үлкен-кіші, кәрі-жас, ер-әйел демей түгел шақырылады. Бірақ оған қыздардың баруы ұнамсыз саналады. Яғни, той иесінің туысқандарынан басқа көрші-қолаң, ауыл-аймақтың бойжеткен қыздары мүлде бармайды. «Сүндет тойға сүйкімсіз қыз барады» деген сөз қыздардың сүндет тойға баруын тәрбиесіздік, көргенсіздік санағандық. Тіпті «сүндет тойға барған қызға сүйек таста» деген сөз бар.

Сүндет той аяқталып, ел аяғы саябырлаған соң баланың ата-анасы оны сүндеттеу қамына кіріседі. «Сүндет атын» деп адамдар баласына арнаған атын (тай, құнан тағы басқа) үй белдеуіне әкеліп байлайды. Онан соң астына қалындап көрпе төсеп, жақсылап төсек салып, баланы шешіндіріп жатқызып, бас жағына тәтті-дәмді нәрселерді әзірлеп қояды. Онан кейін баланы алдаусыратып, енді мына кісі насыбайыңды көріп, жөндеп қойсын, құрт-мұрты болса алып тастасын деп молданы қасына ертіп барады. Тәжірибелі молдалар «қане көрейінші» деп оның насыбайын олай-бұлай қозғап, терісін уқалап, үрпін айналдырып «бес, тасағыңның басын кес» деп тақпақ айтып, ойната отырып, бір кезде «ағзу биллаһи минашайтан иражим, бисмилла ирахман иаһим! Осы перзент құдайдың құлы, пайғамбардың үмбеті болғандықтан сүндеттедік, сүндетін қабыл ал алла» деп сүндет

дұғасын оқиды да бала тасағының ұзын терісін алдыға қарай сәл тартып тұрып, ұстарамен лып еткізіп кесіп алады. Терісін қайта артына асырып, алдын ала әзірлеп қойған иод немесе күйдірілген мақтаның күлімен кескен жерге әдемілеп жапсырып қанды тияды. Сонан соң олай-бұлай жылжытып, микроб түспеу үшін шыны, тостаған секілді нәрселерді төңкеріп қояды. Әдетте сүндеттелген бала үш не жеті күн ішінде жазылып кетеді. Баланы сүндеттеу исламдық наным бойынша мұсылмандықтың бір парызы есептелсе, физиологиялық жақтан оның тазалық, пәктік, ауру-сырқаудан сақтайтындығы жұртқа аян (Нүсіпоқасұлы, 2006: 22-23). Ал бала тәрбиесі туралы Халел Арғынбаев: туған баланы дұрыс тәрбиелеп, ата-ананың, рулы елдің, қала берді бүкіл халықтың ұлы етіп өсіру кімді болмасын ойландыратын. Қандай ата-ана болсын өз балаларының үлгілілерге еліктеп, жақсы болуын көксегендіктен жақсының батасын, алғысын алған, сарқытын ішкен бала теріс болмайды деген нанымға сенетін де, әр түрлі әдет-ғұрыптарымызды берік сақтайтын болған. Тіпті баланың тәуір болуын армандаған ата-ана оған ел ішінде жақсылығымен аты шыққан адамның атын қою немесе оған баласының атын қойғызу, тұсауын кескізу, қырқынан шығарып, бесікке салғызу тағы осылар сияқты Синдиясмилік магияға негізделген әдеттерді де қолданатын. Мұндағы мақсат бала сол тәуір адамға тартып, тәуір болсын деген сеніммен байланысты болған. Қазақ халқының бала тәрбиесіндегі көңілге ең қонымдысы бала

келешегінде ең пайдалысы – айнала қоршаудың үлгілі болуын көздейтіндігі. Шама келгенше еңбекке, білімге, адамгершілікке керек болған жағдайда ел қорғауға дағдыландыруға байланысты қамқорлықтары деуге болады. Осы ізгі мақсат, асыл арманға байланысты «ұлың ержетсе – ұлы қылықтымен, қызың ержетсе – қызы қылықтымен ауылдас бол» деген мақалда қалыптасқан. Мұның өзі олардың балаға, оның тәрбиесіне көп көңіл бөлетіндігінің айғағы екені шынайы шындық (Арғынбаев, 2005: 65-6).

Қорытынды

Қазақтың салт дәстүрлері сан мыңдаған жыл халқымыз арасында сақталып, дамып, кемелденіп, ең өміршең құндылары бізге келіп жетіп отыр. Олар халқымыздың сан-салалы тұрмыс-тіршілігінде, күнделікті өмірінде өз орнын, келбет көрінісін тауып жатқаны белгілі. Соның маңызды да құнды бір саласы ұрпақ, перзент өмір есігін ашардағы, ашқан сәттегі және ержеткенше жасалатын ғұрып жоралар, түсініктер мен ұлттық бояуы қанық бала тәрбиесі болып табылады. «Ел боламын десең бесігіңді түзе» дегендей, ертеңгі тәуелсіз ел тізгінін ұстар азаматтар міне осылар болып қалмақ. «Балапан ұядан нені көрсе, ұшқанда соны алады» дегендей балалық шағында көргені, білгені, үлкендерден алған тәрбиесі, қоршаған ортасының қандай болуы және балаға тигізер әсері осының барлығы ертеңгі азаматтың көзқарасы мен дүние танымында шешуші рөл атқарары даусыз.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. (2017) Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. Алматы.
- Мұхаметханұлы Н. (2006) XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы. Алматы: Қазақ университеті.
- Мұхаметханұлы Н. (1992) Баланың қазақ семьясындағы орны және қазақтардың ұрпақты болудағы дәстүрлі көзқарасы. Шынжаң қоғамдық ғылымы, №2.
- Сыроеждин К.Л. (1994) Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. Алматы: ИРК.
- Мыңжани Н. (1987) Қазақтың қысқаша тарихы. Үрімжі.
- Мыңжани Н. (1984) Еліміздегі қазақ халқы. Шалғын, №4
- Мыңжани Н. (2011) Шынжаң қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы. (Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы). Үрімжі: Шынжаң халық баспасы.
- Мырзаханұлы Ж. (2006) Қазақ мәдениетінің айдыны. Үрімжі
- Нүсіпоқасұлы А. (2006) Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. Үрімжі.
- Сәнік З. (2017) Қазақ этнографиясы. Алматы.
- Бопайұлы Б. (2015) Қазақ кәдесі. Алматы.
- Су Би Хай (2013) Қазақ мәдениетінің тарихы. Алматы.
- Linda Benson, Ingvar Svanberg. (1997) The History and Culture of Chinas kazaks. New York.
- Арғынбаев Х. (1973) Қазақ халқындағы семья мен неке. Алматы.
- Арғынбаев Х. (2005) Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы.

References

- Nazarbaev N. (2017). Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру. [The future for the future, spiritual enlightenment]. Egemen Kazakhstan: Almaty.
- Muhamethkanuly N. (2006). XX gasirdagi Hitay taryhy vrdisindegi kazahtarding aleumettik damui. [The stronger development of the Kazakhs in the 20th century in the historical Chinese landscape]. Almaty, Kazah universyteti.
- Muhamethkanuly N. (1992). Balaning kazah semyasindagi orni jane kazahtarding urpahti boludagi dasyurli kozharasi. [The place of the child in the Kazakh village and the descendant of the Kazakh steppe]. Xinjiang hogamdik gilimi, №2.
- Siroejkyn K.L. (1994). Kazahy v KHR: ocherky sosalno-ekonomycheskogo y kulturnogo razvytya. [Kazakhs in the PRC: Essays on Socio-Economic and Cultural Development]. Almaty: IRK.
- Mingjany N. (1987). Hazahting hiskhacha taryhi. [Brief history of Kazakhstan]. Urimji.
- Mingjany N. (1984). Elymizdeki hazakh halkhi. [The Kazakh people in our country]. Chalgin, №4
- Mingjany N. (2011). Xinjiang hazahtarining ekonomykalihi-aleumettik jagdayi. (Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы). Урімжі, Шынжаң халық баспасы. [The socio-economic situation of the Kazakhs of the Xinjiang]. Hazahting madeny muralarin zertteuturali. Urimji, Xinjiang halih baspasi.
- Mirzahanuly J. (2001). Hazah madenyetining aydini. [The culture of Kazakh culture]. Urimji
- Nusipohasuly A. (2006). Agash besikten jer besikke deyin. [and the earth is dry]. Urimji.
- Sanik Z. (2017). Hazah etnografyasi. [Kazakh ethnography]. Almaty.
- Bopayuli B. (2015). Hazah kadesi. [Kazakh cave]. Almaty.
- Su By Hay (2013). Hazah madenyetining taryhi. [History of Kazakh Culture]. Almaty.
- Linda Benson, Ingvar Svanberg. (1997). The History and Culture of Chinas kazaks. New York.
- Arginbaev H. (1973). Hazah halkhindagi semya men neke. [Family of Kazakh people] Almaty.
- Arginbaev H. (2005). Hazahting otbasilih dasturleri. [Kazakh family preschools]. Almaty.